

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH IN SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY

Volume 7, Issue 9, September 2024

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INDIA

Impact Factor: 7.521

6381 907 438

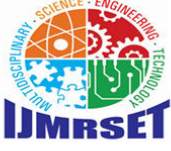
6381 907 438

ijmrset@gmail.com

www.ijmrset.com

International Journal of Multidisciplinary Research in Science, Engineering and Technology (IJMRSET)

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)

ज्ञानेश्वरीतील जीवनविषयक तत्त्वज्ञान: आधुनिक जीवनाच्या संदर्भातील एक चिकित्सक अभ्यास

Bharat Maruti Chougale, Mahadev Angad Jagtap

Research Scholar, Department of Marathi, Sunrise University, Alwar, Rajasthan, India

Assistant Professor, Department of Marathi, Sunrise University, Alwar, Rajasthan, India

सारांश: संत ज्ञानेश्वरकृत ज्ञानेश्वरी हा मराठी संतसाहित्यातील अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ असून भगवद्गीतेवरील मराठी भाष्य म्हणून त्याचे स्वतंत्र स्थान आहे. ज्ञानेश्वरांनी भगवद्गीतेतील तात्त्विक विचार सामान्य वाचकाला समजतील अशा ओवीबद्ध, रसाळ आणि लोकाभिमुख भाषेत मांडले. प्रस्तुत संशोधन लेखात ज्ञानेश्वरीतील जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचा चिकित्सक पद्धतीने विचार करण्यात आला आहे. कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग, नीतिमूल्ये, सदाचार, मनाचे स्वरूप, सुख-दुःख, समत्व आणि मोक्ष या संकल्पनांच्या माध्यमातून ज्ञानेश्वरी मानवी जीवनाकडे कोणत्या दृष्टिकोनातून पाहते, याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

ज्ञानेश्वरीतील तत्त्वज्ञान केवळ पारमार्थिक स्वरूपाचे नसून त्यामध्ये दैनंदिन जीवनातील आचरण, कर्तव्य, मानसिक स्थैर्य, संयम आणि सामाजिक मूल्ये यांना महत्त्व दिलेले दिसते. निष्काम कर्माचा विचार व्यक्तीला कर्म करताना फलासक्तीपासून दूर राहण्याची दिशा देतो. ज्ञानयोग आत्मस्वरूपाची जाणीव करून देतो, तर भक्तियोग श्रद्धा, समर्पण आणि ईश्वराशी एकरूपतेचा मार्ग स्पष्ट करतो. या तीनही प्रवाहांचा समन्वय ज्ञानेश्वरीच्या जीवनदृष्टीचे वैशिष्ट्य ठरतो. आधुनिक काळातील ताणतणाव, स्पर्धा, नैतिक मूल्यांचा न्हास आणि मानसिक अस्थिरता यांच्या संदर्भात या विचारांची उपयुक्तता तपासण्याचा प्रयत्न या लेखात करण्यात आला आहे.

की-वर्ड्स: ज्ञानेश्वरी, संत ज्ञानेश्वर, जीवनविषयक तत्त्वज्ञान, कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग, नीतिमूल्ये, समत्व, मोक्ष.

I. प्रस्तावना

मराठी साहित्याच्या इतिहासात संतसाहित्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. बाराव्या-तेराव्या शतकातील महाराष्ट्रात महानुभाव पंथ आणि वारकरी संप्रदाय यांच्या कार्यामुळे मराठी भाषेला आणि साहित्याला नवी दिशा मिळाली. या परंपरेत संत ज्ञानेश्वरांचे स्थान विशेष आहे. त्यांनी ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून भगवद्गीतेतील तत्त्वज्ञान मराठी भाषेत सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचविले.

ज्ञानेश्वरी हा केवळ धार्मिक किंवा आध्यात्मिक ग्रंथ म्हणून पाहणे अपुरे ठरते. मानवी जीवनातील कर्तव्य, कर्म, ज्ञान, भक्ती, मन, सुख-दुःख, नीती आणि मोक्ष यांसारख्या मूलभूत प्रश्नांचा त्यात विचार आढळतो. त्यामुळे ज्ञानेश्वरीला जीवनदृष्टी देणारा ग्रंथ म्हणून अभ्यासता येते.

प्रस्तुत लेखाचा केंद्रबिंदू ज्ञानेश्वरीतील जीवनविषयक तत्त्वज्ञान आणि त्याची आधुनिक संदर्भातील उपयुक्तता हा आहे.

II. संशोधनाची उद्दिष्टे

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

ज्ञानेश्वरीतील जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप स्पष्ट करणे.

ज्ञानेश्वरीतील कर्मयोगाचा अभ्यास करणे.

ज्ञानयोग आणि भक्तियोग यांचे स्वरूप स्पष्ट करणे.

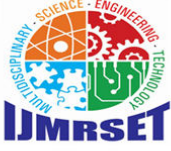
ज्ञानेश्वरीतील नीतिमूल्ये आणि सदाचाराचा विचार करणे.

मानवी मन आणि मानसिक स्थैर्याविषयीच्या विचारांचा अभ्यास करणे.

सुख-दुःख आणि समत्वाच्या संकल्पनांचे विश्लेषण करणे.

मोक्षाच्या संकल्पनेचा विचार करणे.

आधुनिक जीवनात ज्ञानेश्वरीतील विचारांची उपयुक्तता तपासणे.

International Journal of Multidisciplinary Research in Science, Engineering and Technology (IJMRSET)

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)

III. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन हे प्रामुख्याने ग्रंथालयीन व वैचारिक स्वरूपाचे आहे. ज्ञानेश्वरी, तिच्यावरील विवेचनात्मक ग्रंथ, संतसाहित्याचा इतिहास आणि संबंधित समीक्षात्मक साहित्य यांचा आधार घेण्यात आला आहे. प्राथमिक स्वरूपात ज्ञानेश्वरीतील विचारांचा अभ्यास करून त्यांचे विषयानुसार वर्गीकरण करण्यात आले आहे. त्यानंतर त्या विचारांचा आधुनिक जीवनाशी संबंध चिकित्सक पद्धतीने स्पष्ट करण्यात आला आहे.

IV. ज्ञानेश्वरीतील जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप

ज्ञानेश्वरीतील जीवनदृष्टीचा केंद्रबिंदू मानवाचे आत्मिक आणि नैतिक उन्नयन हा आहे. जीवन केवळ भौतिक सुखप्राप्तीसाठी नसून आत्मस्वरूपाची जाणीव, कर्तव्याचे पालन, संयम, समत्व आणि परस्परांप्रती सद्भाव या मूल्यांवर आधारित असावे, अशी दिशा ग्रंथातून दिसते.

ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानात अद्वैताची भूमिका महत्त्वाची आहे. जीव आणि ब्रह्म यांच्यातील मूलभूत ऐक्याचा विचार त्यांच्या विवेचनातून स्पष्ट होतो. या एकात्मतेच्या जाणिवेमुळे द्वेष, भेदभाव आणि अहंकारापासून दूर जाण्याची दिशा प्राप्त होते.

V. कर्मयोगाचे तत्त्वज्ञान

ज्ञानेश्वरीतील जीवनविषयक विचारांमध्ये कर्मयोगाला विशेष महत्त्व आहे. मनुष्याने आपल्या कर्तव्याचे पालन करावे आणि कर्माच्या फळाशी अतिरेकी आसक्त राहू नये, हा कर्मयोगाचा मूलभूत आशय आहे.

कर्माचा त्याग न करता आसक्तीचा त्याग करण्याची भूमिका येथे महत्त्वाची ठरते. व्यक्तीच्या जीवनात जबाबदाऱ्या असतात. त्यामुळे संसारापासून पूर्णतः दूर जाण्यापेक्षा आपल्या कर्तव्याचे योग्य प्रकारे पालन करणे ही अधिक व्यावहारिक भूमिका आहे.

आधुनिक जीवनात शिक्षण, व्यवसाय, नोकरी, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि सामाजिक कर्तव्ये यामध्ये व्यक्ती सतत परिणामांचा विचार करते. अशा परिस्थितीत कर्मावर लक्ष केंद्रित करण्याचा विचार मानसिक दबाव कमी करण्यासाठी एक तात्त्विक चौकट देतो.

VI. ज्ञानयोग आणि आत्मज्ञान

ज्ञानेश्वरीतील ज्ञानयोगाचा संबंध आत्मस्वरूपाच्या जाणिवेशी आहे. बाह्य जगातील बदलत्या परिस्थितीपेक्षा आत्मतत्त्वाचे स्वरूप समजून घेणे महत्त्वाचे मानले आहे.

ज्ञान म्हणजे केवळ माहितीचे संकलन नव्हे. आत्मा, प्रकृती, जगत आणि परमसत्य यांचे स्वरूप समजणे हा ज्ञानयोगाचा व्यापक अर्थ आहे. अज्ञानामुळे निर्माण होणारा अहंकार आणि आसक्ती दूर करून आत्मस्वरूपाची जाणीव प्राप्त करणे हा या मार्गाचा केंद्रबिंदू आहे.

VII. भक्तियोगाचा विचार

ज्ञानेश्वरीमध्ये भक्तीला भावनिक तसेच आध्यात्मिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ईश्वरावरील श्रद्धा, प्रेम, समर्पण आणि अहंकाराचा त्याग यांचा भक्तीमध्ये समावेश होतो.

ज्ञान आणि भक्ती यांचा परस्परविरोध न मानता त्यांचा समन्वय ज्ञानेश्वरीत आढळतो. ज्ञानामुळे विवेक प्राप्त होतो आणि भक्तीमुळे भावनिक आधार मिळतो. त्यामुळे ज्ञान, भक्ती आणि कर्म यांचा समन्वय ही ज्ञानेश्वरीच्या जीवनदृष्टीची महत्त्वाची खूण आहे.

VIII. नीतिमूल्ये आणि सदाचार

ज्ञानेश्वरीतील जीवनविषयक तत्त्वज्ञानात नैतिक आचरणाला महत्त्व आहे. सत्य, दया, संयम, अहिंसा, इंद्रियनिग्रह, परस्परांप्रती प्रेम आणि सद्भाव यांसारख्या मूल्यांना मानवी जीवनाच्या गुणवत्तेशी जोडलेले दिसते.

International Journal of Multidisciplinary Research in Science, Engineering and Technology (IJMRSET)

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)

व्यक्तीच्या आंतरिक विकासाबरोबरच तिच्या सामाजिक वर्तनालाही महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे अध्यात्म आणि नैतिकता यांचा संबंध ज्ञानेश्वरीत स्पष्ट होतो.

IX. मनाचे स्वरूप आणि मनोनिग्रह

मानवी जीवनातील अनेक समस्या मनाशी संबंधित असतात. मनाची चंचलता, इच्छा, आसक्ती आणि भावनिक अस्थिरता यांचा परिणाम व्यक्तीच्या वर्तनावर होतो.

ज्ञानेश्वरीतील मनोनिग्रहाचा विचार व्यक्तीला आत्मसंयमाची दिशा देतो. मनाला विवेकाच्या आधारावर नियंत्रित करण्याची आवश्यकता या तत्त्वज्ञानातून स्पष्ट होतो.

आजच्या काळातील सततची स्पर्धा, माहितीचा अतिवापर, सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव आणि परिणामाभिमुख जीवनपद्धती यामुळे मानसिक अस्थिरता निर्माण होऊ शकते. अशा परिस्थितीत मनःशांती, संयम आणि आत्मनियंत्रण यांचे महत्त्व अधिक स्पष्ट होते.

X. सुख-दुःख आणि समत्व

ज्ञानेश्वरीतील जीवनदृष्टीमध्ये सुख आणि दुःख यांकडे समत्वाने पाहण्याचा विचार महत्त्वाचा आहे. जीवनात परिस्थिती सतत बदलत असते. सुखाच्या काळात अतिरेकी आसक्ती आणि दुःखाच्या काळात पूर्ण खचून जाणे या दोन्ही टोकांपासून दूर राहण्याची दिशा ज्ञानेश्वरी देते.

समत्व म्हणजे भावनांचा अभाव नव्हे; तर परिस्थितीचा विवेकपूर्ण स्वीकार होय. आधुनिक जीवनातील अपयश, स्पर्धा आणि अपेक्षा यांच्या संदर्भात हा विचार व्यक्तीला संतुलित दृष्टी देऊ शकतो.

XI. मोक्षाची संकल्पना

ज्ञानेश्वरीतील मोक्ष ही संकल्पना व्यापक आध्यात्मिक संदर्भात येते. आत्मस्वरूपाची जाणीव, अज्ञानाचा नाश, आसक्तीपासून मुक्तता आणि परमसत्याशी एकात्मता या प्रक्रियेशी मोक्षाचा संबंध आहे.

मोक्षाचा विचार केवळ मृत्यूनंतरच्या अवस्थेशी जोडण्याऐवजी अंतःकरणातील बंधनांपासून मुक्त होण्याच्या प्रक्रियेच्या रूपातही अभ्यासता येतो.

XII. आधुनिक जीवनातील प्रासंगिकता

एकविसाव्या शतकातील जीवनात तंत्रज्ञान, स्पर्धा आणि भौतिक साधनांची वाढ झाली असली तरी मानसिक शांतता, नैतिकता आणि सामाजिक समन्वय यांसारखे प्रश्न कायम आहेत.

ज्ञानेश्वरीतील कर्मयोग व्यक्तीला कर्तव्यकेंद्रित दृष्टी देतो. ज्ञानयोग विवेक आणि आत्मपरीक्षणाची दिशा देतो. भक्तियोग भावनिक आणि आध्यात्मिक आधार देतो. समत्वाचा विचार जीवनातील बदल स्वीकारण्याची मानसिक चौकट देतो.

यामुळे ज्ञानेश्वरीतील विचार आधुनिक व्यक्तीच्या जीवनातील प्रश्नांवर थेट वैज्ञानिक उपाय असल्याचा दावा न करता, नैतिक-तात्त्विक चिंतनासाठी उपयुक्त संदर्भ म्हणून पाहता येतात.

XIII. चिकित्सक चर्चा

ज्ञानेश्वरीचे महत्त्व तिच्या सार्वकालिक आशयात आहे; मात्र तिच्या तेराव्या शतकातील भाषिक आणि सांस्कृतिक संदर्भाचाही विचार करणे आवश्यक आहे. आधुनिक वाचकाला काही संकल्पना समजण्यासाठी भाष्य, अनुवाद किंवा संदर्भग्रंथांची आवश्यकता भासू शकते.

International Journal of Multidisciplinary Research in Science, Engineering and Technology (IJMRSET)

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)

तसेच ज्ञानेश्वरीतील तत्त्वज्ञानाचे आधुनिक मानसिक आरोग्य, शिक्षण किंवा सामाजिक समस्यांवरील परिणाम म्हणून मांडताना अनुभवाधारित संशोधनाची आवश्यकता राहते. प्रस्तुत अभ्यास ग्रंथालयीन आणि वैचारिक स्वरूपाचा असल्याने प्रत्यक्ष मानसशास्त्रीय किंवा सामाजिक परिणामांचे मापन यात केलेले नाही.

XIV. निष्कर्ष

ज्ञानेश्वरीतील जीवनविषयक तत्त्वज्ञान हे कर्म, ज्ञान, भक्ती, नीती, मनोनिग्रह, समत्व आणि मोक्ष या परस्परांशी संबंधित संकल्पनांवर आधारलेले आहे. ज्ञानेश्वरांनी गीतेतील गहन तत्त्वज्ञान सामान्य वाचकाला समजेल अशा मराठी भाषेत मांडले.

या अभ्यासातून असे दिसते की ज्ञानेश्वरीचा जीवनविचार केवळ धार्मिक चिंतनापुरता मर्यादित नसून मानवी आचरण, कर्तव्य, आत्मपरीक्षण आणि मूल्याधिष्ठित जीवनाशी जोडलेला आहे. आधुनिक जीवनातील ताण, स्पर्धा आणि मूल्यविषयक प्रश्नांच्या संदर्भात या विचारांचा तात्त्विक व नैतिक अभ्यास उपयुक्त ठरू शकतो.

संदर्भग्रंथ

1. भावे, विनायक लक्ष्मण – ज्ञानेश्वरी : वाङ्मय आणि विवेचन.
2. पंडित, विनायक नरोहर – सार्थ ज्ञानेश्वरी.
3. नेने, कृष्णाजी अनंत – ज्ञानेश्वरीतील तत्त्वज्ञान.
4. देशपांडे, पुंडलिक नारायण – ज्ञानेश्वरी : एक चिंतन.
5. तुळपुळे, शंकर गोविंद – भारतीय साहित्याचा इतिहास.
6. क्षीरसागर, श्रीकृष्ण केशव – वारकरी संप्रदाय.
7. मोरे, सदानंद शंकर – तुकाराम दर्शन.
8. पांगारकर, लक्ष्मण रामचंद्र – मराठी वाङ्मयाचा इतिहास.
9. बहिरट, भालचंद्र पांडुरंग – वारकरी संप्रदायाचा इतिहास.
10. भगवद्गीता, गीता प्रेस, गोरखपूर.

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INDIA

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH IN SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY

| Mobile No: +91-6381907438 | Whatsapp: +91-6381907438 | ijmrset@gmail.com |

www.ijmrset.com